

Ігор Кравцов

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ТИПИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Ihor Kravtsov

National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Ukraine

CONCEPT AND MAIN TYPES OF UNDERSTANDING OF LAW

The research paper analyzes the problems of different approaches to the understanding of law. The topicality of this research is due to the fact that an adequate understanding of law is extremely important nowadays, as Ukraine is experiencing a period of gradual transition from one ideological and scientific principles to others. It is closely linked to the history, traditions and culture of people, its legal mentality, the style of legal thinking, etc. The social and historical conditionality of law, the diversity of cultures and legal systems creates significant differences in the approaches to the understanding of law, which prevents the formation of a coherent unified view of law. The study of the initial philosophical and legal categories, one of which is the law as such, is a prerequisite for the creation of legal standards that will effectively, positively and qualitatively regulate social relations.

Keywords: law, understanding of law, *lex naturalis*, positivism, sociological concept.

Проблемі розуміння права завжди приділялось багато уваги. Спроби дати змістовну відповідь на питання «що таке право?» мали місце з глибокої давнини і тривають до сьогодні. Проте різноманітність підходів з плином часу ще більше розширилась. Будь-яке визначення не дасть нам чітко зрозуміти, що є правом, оскільки, з огляду на складність та багатогранність цього явища, буде доволі однобічним та неповним.

Власне поняття «право» у Великому тлумачному словнику української мови визначається так: «*Право – 1. Законодавство; здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни. 2. Система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу. // Виборювані народом справедливі соціальний лад і законодавство. // Інтереси певної особи, суспільної групи і т. ін., які спираються на закон, релігійні постулати, давні звичаї і т. ін. // Обумовлений постановою держави, установи і т. ін. захист інтересів і можливостей особи щодо участі в чому-небудь, одержання чогось і т. ін.*»¹. У «Юридичній енциклопедії в 6-ти томах» за редакцією академіка Шемшученка «право» визначається як «*система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою*»².

Як бачимо, кожне з них є яскравим прикладом одного підходу до розуміння права – позитивістського, етатистського, який довгий час панував у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві та філософії права. На нашу думку, з позиції сучасних уявлень про право, очевидним є вузькість та навіть хибність наведених постулатів. Тому ця робота має на меті продемонструвати погляди на правову матерію під різними кутами зору, що отримали більшою чи меншою мірою певне визнання у світовій та вітчизняній науці.

Як відомо, етимологічно слово «право» пов'язане з такими поняттями як «справедливість», «правда», «правильно», що великою мірою відображає властивості права, його призначення, цілі, сутність. У Древньому Римі латинське слово «*jus*» означало право. Воно походить від слова «*jure*» – справедливий. Навіть тоді вже можна було простежити відмінність у розумінні права, співвідношенні права й закону. Зокрема, поняття «юридичний» походить від латинського слова «*juridicus*», що означає судовий, а не правовий. Також римляни окремим словом позначали закон – «*lex*»³.

¹ Бусел, В.Т. (ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: Ірпінь: ВТФ "Перун". С. 1132.

² Шемшученко, Ю.С. (ред.) (1998). *Юридична енциклопедія в 6-ти томах*. Київ: Українська енциклопедія. Т. 4.

³ Алаїс, С.І. (2003). *Проблема праворозуміння в основних школах права*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 17.

Поняття права – чи не найважливіша категорія правознавства. Від правильного його розкриття залежить достовірність, ефективність та об'єктивність як наукових досліджень, так і загальна орієнтація юридичної практики. Поняття права – це феномен, що постійно розвивається, в якому відображаються як історичні традиції, так і суспільна ситуація сучасної епохи. Це категорія динамічна, а не статична. Розуміння сутності права є однією з вихідних засад юриспруденції.

Зміст проблеми праворозуміння полягає у відповіді на питання «що таке право?» На думку С. Алаїс, праворозуміння є науковою категорією, яка відображає результат процесу пізнання сутності права. Сутністю права, в свою чергу, є внутрішня цілісність усіх його багатоманітних властивостей. Таким чином, різноманітні судження, ідеї погляди, що в цілому формують ставлення до права як до явища, що може сприйматися як цінність певною особою чи як інструмент задоволення потреб для іншою людиною, знаходять своє вираження у праворозумінні¹.

Право як категорія філософії права та теорії права, завдяки наповненості реальним змістом, уможливує виконання інструментальної ролі – регулювання суспільними відносинами. Спірним є питання про те, що є правом, яку реальність воно відображає, про його походження, про сутність та призначення тощо, але якщо ставити питання в практичному плані, то варто знайти одну точку відліку, одну позицію. Якщо ми вважаємо право мірилом поведінки, то повинні дбати про визначеність джерел (в широкому сенсі поняття), до яких слід звертатися за вирішенням проблем. Якби кожен розумів право по-різному, то воно би втратило свою цінність, втратило б свою роль стабілізатора суспільства, регулятора відносин у соціумі. В. Лазарев вважає, що визначеність у розумінні права є першоосновою визначеності та порядку в суспільстві. Автор зазначає, що «для глибокого розуміння права є корисними усі визначення, якщо вони відбивають хоч якусь частину реальності, але для практичного використання придатним для використання є єдине розуміння права»².

Право є не лише одним з найважливіших суспільних явищ, а й одним з найскладніших. Намагаючись зрозуміти, що таке право, його сутність, призначення та роль у суспільних відносинах, ще римські правники відзначали «поліфонічність» права, неможливість визначити його за допомогою одного підходу та вживання в одному значенні. Так, ще давньоримські юристи Ульпіан та Паоло відзначали, що право «завжди є справедливим і добрим», і разом з тим, «корисним для всіх у будь-якій державі»³. Пошук універсального праворозуміння триває вже багато століть, утім, як уже зазначалося вище, зі зміною суспільних відносин змінюється і право. Воно, як і держава, є продуктом суспільного розвитку. Багатоманітність уявлень про право стосується і його зовнішньої сторони – форми, і внутрішньої – змісту.

У переважній більшості випадків праворозуміння розглядається як категорія доктринальної правосвідомості, тобто наукова категорія, що пов'язується з науковим пізнанням. Проте, як слушно зазначає М. Козюбра, при всьому значенні наукового пізнання для осмислення права, виявлення закономірностей його функціонування і розвитку, для розуміння права як особливого феномену такого пізнання недостатньо⁴. Право, як феномен, не може бути зрозумілим виключно на основі наукової парадигми з її орієнтацією на такі критерії як об'єктивність, достовірність, верифікованість, можливість практичного відтворення результатів тощо. Право ґрунтується не тільки на знанні, а й на певних цінностях – справедливості, свободі, рівності тощо⁵.

Загальна теорія права та філософія права на сьогоднішній день вважаються окремими науками, галузями знань, які мають різні підходи до права. Ж.-Л. Бержель зазначає, що якщо загальна теорія права вивчає правові явища такими, якими вони є, ґрунтуючись на «спостереженні за правовими системами», то філософія права досліджує право таким, яким воно повинно бути, «звільняючи його від технічного апарату та намагаючись за рахунок цього досягти сутності права та побачити його метаюридичне значення»⁶. Проте, видається, що для того, щоб зробити висновок про те, яким має бути право, варто відштовхуватись від того, яким право є.

¹ Алаїс, С.І. (2003). *Проблема праворозуміння в основних школах права*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 17.

² Лазарев, В. В. (ред.) (2005). *Общая теория права и государства*. Москва: Юристъ, 108.

³ Нерсесянц, В.С. (2000). *История политических и правовых учений*. Москва: Издательская группа НОРМА—ИНФРА-М.

⁴ Козюбра, М.І. (2010). Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи. *Право України*, 1, 39.

⁵ Козюбра, М.І. (2010). Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*, 4, 13.

⁶ Бержель, Ж.Л. (2000). *Общая теория права*. Москва: Издательский дом NOTA BENE, 19.

С. Алексеев, в свою чергу, говорить про те, що «немає цілісної науки права як підрозділу наукових знань». Є два полюси різного наукового ступеня – з одного боку юридичний позитивізм, дисципліна «не високого наукового рівня, але потрібна в прагматичному плані», а з іншого – філософія права, яка реалізує відносно до правового матеріалу такі категорії як «свобода», «справедливість», «мораль», «добро і зло». При цьому С. Алексеев акцентує на корисності та глибині аналітичної юриспруденції, вважає, що вплив певних «філософських розробок» на цю науку є надзвичайно позитивним – «використання філософських категорій на матеріалі догми права показує, що тут може бути досягнуто суттєвого просування вперед теорії права»¹. Проте проблема залишається – згадані «два полюси» на даний момент дійсно знаходяться далеко один від одного.

О. Поляков наводить нас на суперечливість явища права в контексті науки та ідеології. Він стверджує, що ідеологія є різновидом ціннісного знання, тобто такого знання, що ґрунтується на ставленні до цінностей. Цінність сприймається людиною не через об'єктивні достовірні відомості, а через емоційне ставлення, переживання. Раціонально обґрунтувати з позиції науки, чому цінність є такою не видається можливим². Автор зазначає, що для обґрунтування певної теорії необхідно використовувати філософію, яка «повинна бути посередником між ідеологією та теорією».

Ще одним важливим фактором, що впливає на дослідження правового знання як такого, є значні культурні відмінності суспільних систем. Вони проявляються в формуванні та функціонуванні національних правових систем і є наслідком різних уявлень про право, науку, суспільство, людину взагалі. Їх дія відбивається і в правосвідомості певного соціуму, його правовій культурі, у способах і типах нормативного регулювання суспільних відносин, особливостях правозастосування. Зокрема, такі відмінності є яскраво вираженими в ставленні до права так званих «західної культури», «східної культури» та традиційних суспільств. Підхід до праворозуміння, що висвітлюється в цій статті, так само створюються під впливом «європейського» світогляду, який є часто неприйнятним для інших суспільств.

На нашу думку, не варто оцінювати «західну» (орієнтовану на право) цивілізацію як прогресивну, а «східну» (орієнтовану на мораль) як відсталу, оскільки в даному випадку відсутні універсальні критерії визначення правильного та хибного. Проте навіть «цивілізаційний плюралізм» не усуне проблему різного підходу в науці та світогляді, оскільки до самого «цивілізаційного плюралізму» кожен підходить з позиції того суспільства, членом якого він є.

Зважаючи на вищезазначене, тип праворозуміння можна визначити як обумовлений світоглядною позицією пізнаючого суб'єкта образ права, що відображає найбільш суттєві, відповідно до цієї позиції, ознаки права³. На сьогодні існує багато юридичних шкіл, яким притаманні свої концепції праворозуміння. Проте, не дивлячись на таку багатоманітність, можна виділити найбільш загальні, типові теоретичні уявлення про те, що є правом.

Виділяють різні підстави для класифікації типів праворозуміння. В залежності від ставлення до «основного питання філософії» – співвідношення матеріального і ідеального можна виділити матеріалістичний та ідеалістичний типи праворозуміння. За особливостями й масштабами використання надбань інших галузей знань в підходах до праворозуміння: феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний тощо⁴.

В. Нерсесянц виділяє три типи праворозуміння: 1) легістський (позитивістський); 2) природно-правовий (юснатуралістичний); 3) лібертарно-юридичний⁵. Останній тип відповідає його власній концепції праворозуміння, яка отримала певне поширення на пострадянському просторі, хоча не є затребуваною в інших, зокрема, західних країнах.

Російський правознавець О. Мартишин виділяє чотири типи: 1) юридичний позитивізм (нормативізм); 2) соціологічний позитивізм; 3) теорію природного права; 4) філософське розуміння

¹ Алексеев, С.С. (2001). *Восхождение к праву*. Москва: Буква, 75-82.

² Поляков, А.В. (2004). *Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода*: Курс лекций. Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петербург. гос. ун-та, 31-33.

³ Козюбра, М.І. (2010). Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*, 4, 14.

⁴ Козюбра, М.І. (2010). Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*, 4, 14.

⁵ Нерсесянц, В.С. (2002). Філософія права: лібертарно-юридическая концепция. *Вопросы философии*, 3, 3-15.

права¹. Крім того, вчений говорить про ще один підхід, що лежить в основі різного співвідношення принципів зазначених чотирьох типів – інтегративний.

І. Честнов виходить із трьох типів раціональності та виділяє три критерії для типологізації: 1) філософський; 2) соціологічний; 3) культурно-історичний². В залежності від ставлення до права різних народів, культур та цивілізацій вчений виділяє такі типи праворозуміння як європейський (християнський), мусульманський або ісламський, індо-буддійський, китайсько-конфуціанський, японський³.

Ще один російський правознавець О. Поляков пропонує дві підстави для класифікації типів праворозуміння: 1) теоретичну; 2) практичну. Практичний тип праворозуміння відображується в суспільній правовій свідомості у вигляді найбільш загальних ознак, що характеризуються ставлення суспільства до права. За цим підходом кожна цивілізація, народ має власний тип праворозуміння⁴.

Таким чином, єдиної класифікації типів праворозуміння немає. Хтось із вчених виділяє окремі теорії, концепції, школи праворозуміння в типи, інші розглядають основні типи, в рамках яких формуються школи, що іноді запозичують деякі ідеї інших типів. Для теорії права як базисної юридичної науки вихідне і визначальне значення має покладений в її основу той чи інший тип розуміння права. Саме тип праворозуміння визначає парадигму (смыслову модель, взірць) пізнання правових і державних явищ.

Якщо виходити з позиції українського історичного, соціального та культурного простору, то найбільш зваженою видається така класифікація типів праворозуміння: 1) природно-правовий (юснатуралізм); 2) позитивістський (легістський, етатистський, нормативістський); 3) соціологічний. В основі даної типології лежить «ідеологічний» критерій, тобто вихідні концептуальні ідеї, які визначають зміст праворозуміння⁵. На нашу думку, такому поділу на типи відповідають форми існування правової матерії: 1) ідеали та ідеї про право; 2) правові норми, тобто загальнообов'язкові правила поведінки в суспільстві; 3) суспільні відносини, що обумовлюють правові норми та опиняються під їх впливом.

Природно-правовий тип праворозуміння є одним з найдавніших. За своєю сутністю юснатуралізм (від лат. «jus» – право) є протилежністю правового етатизму. Природне право колись трактувалось як дещо постійне та незмінне, проте наразі переважає трактування природного права як поняття динамічного, що постійно еволюціонує. Як і всі закони природи, воно є досконалим та самодостатнім. Природне право, відповідно до цього підходу, сприймається як втілення справедливості, свободи, моральності, добра та вважається абсолютною цінністю⁶.

В античні часи походження права пояснювали через закони природи, яким підкоряється все живе. Природні закони, що змушують людей захищати себе, дбати про себе та свою власність, вступати в шлюб, народжувати дітей тощо. Природне право було такою ж природною закономірністю як народження та наступна смерть. В Середньовіччі природне право обґрунтовувалося на божественних засадах. Розвинулась теологічна теорія, відповідно до якої право вважалося волею Бога, що знаходила своє відображення в людському розумі та Священному писанні. У XVII-XVIII століттях його пов'язували з правами та свободами людини, що виходили з її природи. В епоху Просвітництва вважалося, що весь перелік прав можна вивести з людського розуму, він мав незмінний та постійний характер, оскільки закони розуму незмінні та постійні⁷. Уже в новітні часи поширення отримала концепція, згідно з якою природне право являє собою правовий ідеал, який є метою позитивного права, того, що інституціоналізується державою. Юснатуралізм як тип праворозуміння представлений такими школами як природно-правова (Аристотель, Цицерон,

¹ Вобликов, В.Ю. (2006). Правопонимание в современной российской теории права. <http://www.studmed.ru/voblikov-vyu-pravoponimanie-v-sovremennoy-rossiyskoj-teorii-prava_5e5090e867e.html> (2018, вересень, 19).

² Честнов, И.Л. (1999). Типы правопонимания. *Проблемы теории права и государства*. Москва, 56-94.

³ Честнов, И.Л. (1999). Типы правопонимания. *Проблемы теории права и государства*. Москва, 73-83.

⁴ Поляков, А.В. (2004). *Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода*. Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 88-93.

⁵ Козюбра, М.І. (2010). Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*, 4, 15.

⁶ Поляков, А.В. (2001). *Общая теория права. Курс лекций*. Санкт-Петербург, 8.

⁷ Кравець, В.М. (2003). *Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів*. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 13-18.

Гуго Гроцій, Монтеск'є, Кант, Гегель), неотомістська (Ж. Дабен, В. Катрайн, Ж. Марітен), феноменологічна (Е. Гусерль), екзистенційна (Е. Фехнер, В. Майгофер), герменевтична (А. Кауфман, В. Гассемер) та деякими іншими.

Ідейною протилежністю юснатуралізму є правовий етатизм (від фр. «*etat*» – держава), який ще називають позитивізмом, нормативізмом, легістським типом. Відповідно до цієї концепції право є творінням держави або, принаймні, опосередковується державою, аби отримати свої властивості та стати безпосередньо правом. Згідно з нормативістським підходом право можна визначити як систему загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлені чи санкціоновані державою. Право є завжди формально визначеним, тобто знаходить своє втілення в писаних нормативних актах, забезпечується силою державного примусу¹. В. Ленін з цього приводу писав: «право є ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права»². Навряд чи Леніна можна вважати визнаним фахівцем у галузі права, але у своїй фразі він доволі точно відобразив ставлення прихильників позитивізму до такого явища як право, оскільки останні визнають правом певну сукупність приписів, виконання яких обов'язково забезпечується якоюсь організованою структурою, наприклад, державою.

Волюнтаристське трактування взагалі зображує право як волю певної організації (держави, народу, класу, нації тощо), що зведена до закону. Легістський підхід дозволяє допустити, що право є довільним, тобто може бути штучно нав'язане суспільству примусово, незважаючи на ставленні тих, хто підпадатиме під його дію. Така концепція обходить стороною морально-ціннісну проблематику в праві, вважаючи, що вона не зачіпає його природу, або надає їй другорядне значення, віддаючи пріоритет державній волі. Тим не менше, як видається, можна говорити й про те, що цінністю права в такому випадку є сам наказ, норма безвідносно до їх змісту.

Взагалі, етатизм отримав свій початок ще в ученні давньогрецьких софістів, а емпіричне підтвердження – у період становлення в Європі абсолютистських держав. Філософською основою цього типу є вчення позитивізму, відповідно до якого людський розум не здатний проникнути в сутність речей, а тому наука повинна уникати метафізики, яка прагне дослідити причини явищ, та зосередитись на описі явищ. Наукове знання (в тому числі і правове) може бути лише позитивним, тобто заснованим на синтезі висновків природничих і суспільних наук. Як наслідок, предметом дослідження теорії права постає сукупність знань про встановлені державою норми та їх взаємозв'язки між собою. Позитивістські концепції знаходять своє відображення в ідеях юридичного позитивізму (Остін, Бергбом, Гербер, Еспінас, Коркунов, Шершеневич, Палієнко), нормативізму або «чистої теорії права» (Кельзен), аналітичної школи (Харт) як правових шкіл.

Соціологічний тип праворозуміння намагається пізнати право як соціальне явище, що відображає закономірні умови соціальної дійсності і є відносно незалежним від держави. Право, таким чином, виникає безпосередньо в суспільстві та поступово, через окремі правовідносини складається в норми. Частина таких норм, як правило найбільш суспільно значущих, отримує визнання держави, що відображається в закріпленні норм в нормативних актах чи санкціонуванні з боку держави в певних джерелах. Для соціологічного підходу, мабуть, головною ознакою права є його реальність у визначенні поведінки осіб, їх прав та обов'язків³. Усі норми втілюються в суспільних відносинах, точніше норми обов'язково породжуються реальними відносинами. Тому спочатку виникають відносини, які поступово виділяють норму дії, правило поведінки такій ситуації, яка стає правовою нормою. Відповідно до соціологічного типу праворозуміння, право – це те, що реально, дійсно, існує а не те – що існує в законах чи чийхось «абсолютних», «вічних» моральних цінностях. «Книжне» право часто є «мертвим», воно не справляє впливу на суспільні відносини, а тому є позбавленим основної функції – регулювання. Такому праву немає чого регулювати, тому воно просто перестає бути правом. Концепція, хоча її засади були закладені європейськими вченими, розвинулась на американському континенті – у вигляді соціологічної юриспруденції. Напрямок сформувався під впливом бурхливого розвитку соціології в XIX-XX століттях та значній історичній ролі судової гілки в англосаксонській системі. Течіями соціологічного типу праворозуміння можна вважати школи реалістичну (Д. Грей, О. Горбі,

¹ Поляков, А.В. (2001). *Общая теория права. Курс лекций*. Санкт-Петербург, 8.

² Поляков, А.В. (2001). *Общая теория права. Курс лекций*. Санкт-Петербург, 8.

³ Поляков, А.В. (2004). *Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода*. Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 88-93.

Д. Франк, До. Львовеллін, Е. Паттерсон), «живого права» (Ерліх, Фукс, Салейль, Ламбер), солідаризму (Дюгі, Боннар, Реглад), прагматизму (Холмс, Міллер, Грей), інституціоналізму (Оріу, Ренар, Даві, Сорокін), інструменталізму (Паунд, Стоун, Кернс, Селзнік).

Отже, видається, що спроби зрозуміти сутність правової матерії повинні враховувати відсутність цілісної науки права, суперечність права та ідеології, відмінності у ставленні до правових норм представників абсолютно різних культур, оскільки без належної уваги до зазначених проблем правове знання може втратити свою обов'язкову та основну рису – достовірність. Багато в чому проблеми неможливо подолати на даний момент розвитку науки та суспільства в цілому, але принаймні, досліджувати право слід з огляду на такі фактори.

References:

1. Busel, V.T. (red.) (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian Language]. Kyiv: Irpin: VTF "Perun". 1132. [in Ukrainian].
2. Shemshuchenko, Yu.S. (red.) (1998). *Yurydychna entsyklopediia v 6-ty tomakh* [Legal Encyclopedia in 6 volumes] Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. Vol. 4. 503 p. [in Ukrainian].
3. Alais, S. I. (2003). *Problema pravorozuminnia v osnovnykh shkolakh prava* [The Problem of the Understanding of Law in the Basic Schools of Law]. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. P. 17. [in Ukrainian].
4. Lazarev, V. V. (red.) (2005). *Obshhaja teoriya prava i gosudarstva* [General Theory of Law and State]. Moskva: Jurist#. 575 p. [in Russian].
5. Nersesjanc, V.S. (2000). *Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij* [History of Political and Legal Doctrines]. Moskva: Izdatel'skaja gruppa NORMA-INFRA-M. 727 p. [in Russian].
6. Koziubra, M. I. (2010). *Zahalnoteoretychne pravoznavstvo: stan ta perspektyvy* [General Theoretical Legal Science: Status and Prospects]. *Law of Ukraine*, 1, 32-43. [in Ukrainian].
7. Koziubra, M. I. (2010). *Pravorozuminnia: poniattia, typy ta rivni* [The Understanding of Law: Concepts, Types and Levels]. *Law of Ukraine*, 4, 10-21. [in Ukrainian].
8. Berzhel', Zh. L. (2000). *Obshhaja teoriya prava* [General Theory of Law]. Moscow: Izdatel'skij dom NOTA BENE. 576 p. [in Russian].
9. Alekseev, S. S. (2001). *Voshozhdenie k pravu* [Ascension to Law]. Moscow: Bukva. 611 p. [in Russian].
10. Poljakov, A. V. (2004). *Obshhaja teoriya prava: Problemy interpretacii v kontekste kommunikativnogo podhoda: Kurs lekcij* [General Theory of Law. Course of Lectures]. St. Petersburg: Izdatel'skij dom S.-Peterb. gos. un-ta. 140 p. [in Russian].
11. Nersesjanc, V. S. (2002). *Filosofija prava: libertarno-juridicheskaja koncepcija* [Philosophy of Law: Libertarian Legal Concept]. *Voprosy filosofii*, 3, 3-15. [in Russian].
12. Voblikov, V. Ju. (2006). *Pravoponimanie v sovremennoj rossijskoj teorii prava* [Undertanding of Law in the Modern Russian Theory of Law] [in Russian] <http://www.studmed.ru/voblikov-vyu-pravoponimanie-v-sovremennoj-rossijskoj-teorii-prava_5e5090e867e.html> (2018, September 19) [in Russian].
13. Chestnov, I. L. (1999). *Typy pravoponimaniya* [Types of the Understanding of Law]. *Problemy teorii prava i gosudarstva*. 419 p. [in Russian].
14. Poljakov, A. V. (2001). *Obshhaja teoriya prava. Kurs lekcij*. [General Theory of Law. Course of Lectures]. St. Petersburg, 140 p.
15. Kravets, V. M. (2003). *Typy pravorozuminnia yak metodolohii osnovnykh filosofsko-pravovykh diskursiv* [Types of the Undertanding of Law as a Methodology of Basic Philosophical and Legal Discourses]. Kyiv: National Academy of Internal Affairs of Ukraine. 175 p. [in Ukrainian].